

nije uključio 37 jedinica, jer za period od 120. do 160. godine nema dokaza o njihovu postojanju. Sve izostavljene jedinice navedene su uz objašnjenje.

O dužnostima kohorte u ratno vrijeme ne treba posebno govoriti, dok su njene dužnosti u mirnodopsko vrijeme bile različite i ovisile su o trenutnim prilikama u kojima se jedinica nalazila. U pograničnim područjima, i u obalnim lučkim gradovima, njeni su pripadnici služili kao graničari-policajci; tu je još i gradnja cesta i javnih zgrada, izrada opeka za potrebe javne gradnje, te ispomoć namjesniku provincije. Prema svemu sudeći, život augzilijarnog vojnika bio je sve samo ne rutina.

Na samome kraju autor naglašava izuzetno praktičnu stranu Rimljana, ne zaboravljajući istovremeno i njihovu ljudsku stranu. Ističe da iza svakog naziva ili stvari stoje razlozi, ali da oni ne moraju uvijek biti isti (npr. u sustavu pobrojavanja i imenovanja kohorti). Dio njegove općinjenosti rimstvom leži upravo u toj raznolikosti razloga koja pobuđuje na istraživanje tekstova i natpisa.

U svakom slučaju, knjiga *Cohors*² Johna Spaula izuzetno je korisna svima koji se namjeravaju pomnije baviti rimskom vojskom – možda čak ne bi bilo pretjerano reći i da je u tome smislu neophodna. To je djelo koje objedinjuje i vrlo pregledno prikazuje sve dosad prikupljene podatke o pomoćnim pješačkim jedinicama rimske vojske.

Ljubica Perinić

*****

Marjeta Šašel Kos, *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic, Situla, Razprave Narodnega muzeja Slovenije/Dissertationes Musei nationalis Sloveniae*, 38, Ljubljana 1999.

U ediciji *Situla* Narodnog muzeja Slovenije u Ljubljani godine 1999. objavljena je knjiga Marjete Šašel Kos o predrimskim božanstvima na prostoru istočnih Alpi i Jadrana. Ona sadrži osam znanstvenih rasprava od kojih su četiri napisane izravno za ovu prigodu, za knjigu, dok su četiri objavljene ranije u drugim prigodama. Knjiga je tiskana na engleskom jeziku, broji 226 stranica teksta s više crnobijelih fotografija i nekoliko zemljopisnih karti, s popisom literature i indeksom pojmova.

O naslovu

Za vladavine cara Trajana Rimsko je Carstvo doseglo svoj najveći teritorijalni opseg, a sastojalo se od Italije i 41 provincije. Granice provincija često su slijedile i išle tragom prirodnih granica kao što su rijeke, jezera ili planinski sklopovi. Ali isto tako rimski su obrambeni stratezi granične crte katkad povlačili i sasama volontaristički. (Kako tada gra-

nice nisu bile ono što se danas, u suvremenim međunarodnim odnosima, podrazumijeva pod tim pojmom, možda bi bilo primjerenije rabiti riječ *razgraničenja*, no u našoj se literaturi uvriježila *granica*, pa ćemo je i ovdje pretpostaviti *razgraničenju*). U strahu od pobuna pokoravanog stanovništva, Rimljani su granicama čak razdvajali i jedinstvena plemena (npr. Skordiske), a gradovi su u jednom vremenskom periodu znali biti dijelom jedne, a u drugom pak vremenu neke druge provincije (npr. *Emona, Brigetio*).

Nadalje, lako je uočljivo da se teritoriji nekih suvremenih država rijetko poklapaju s administrativnim granicama ondašnjega Rimskog Carstva, pa i u slučajevima kad njihova imena nose i imena nekadašnjih provincija ili su njihove izvedenice. Tako se ondašnje rimske provincije nalaze najčešće na područjima dviju, triju ili više država. Nakon završetka hladnoga rata i pada Berlinskog zida više se naroda u Europi oslobodilo nametnutih saveza nakon čega su se konstituirali kao samostalne države, pa se neke od rimskih provincija – npr. Panonija! – protežu danas i teritorijem pet suvremenih država.

Predrimska božanstva koja su ovdje objekt znanstvenog zanimanja ugledne slovenske znanstvenice M. Šašel Kos vuku porijeklo iz triju rimskih provincija – Panonije, Dalmacije i Norika, i jedne italske pokrajine (X. regija), ili iz pet suvremenih država (Slovenija, Hrvatska, Mađarska, Italija i Austrija). Tu je moguću zemljopisnu zavrzlamu autorica vješto izbjegla determinacijom cjelokupnog prostora kao prostora Istočnih Alpi i Jadrana. Osim toga, svojoj je temi udahнула duh suvremenosti, pa donekle i kozmopolitizma, pri čemu se dakako referiramo na moderni zemljopisno-političko-kulturološki pojam *Alpe – Jadran (Alpe – Adria)* u naslovu knjige, što bi bilo potpuno adekvatno i ondašnjem duhu, politici i filozofiji rimskog imperija. Uza sve to nabrojeno, naslov knjige ima, dakle, i onu, u suvremenom društvu nezanemarivu marketinšku dimenziju.

O predmetu istraživanja

Stanovništvo cijelog ondašnjeg Rimskoga Carstva, kao i sami Rimljani, bilo je izuzetno bogobojažljivo i vrlo religiozno. Vjerovali su u mnoga božanstva koja su “pokrivala” različita područja djelovanja i takorekuć imala svoja zaduženja, ali su isto tako od vjernika “tražila” određene postupke i žrtve. To uzajamno djelovanje nazivamo kultom.

Predrimsko stanovništvo pojedinih provincija našlo se nakon okupacije pod snažnim utjecajem rimskih kultova i njihovih kulturnih manifestacija te rimske kulture i civilizacije općenito. Kako je antički svijet bio uglavnom politeističan, nije bilo zapreke u prihvaćanju novih božanstava (najbolji primjer su bili sami Rimljani!). Novopokorena plemena i narodi međutim nisu odbacivali svoje stare bogove. Naprotiv, prepoznavši u određenim rimskim bogovima svoje vlastite, oni preuzimaju rimska imena i kultne radnje. Kad se rimski panteon pokazao skućenim, nastavljaju štovati staro božanstvo pod njegovim vlastitim, ali romaniziranim imenom, i uz pomoć romaniziranih kulturnih obreda. U rijet-

kim slučajevima njihov kult baš u svim segmentima ostaje barem neko vrijeme autohtonim.

Proučavanjem antičkih kultura smanjuje se dio velikog neistraženog i nepoznatog prostora povijesnih, ali i drugih znanosti. U našem je slučaju to naročito važno jer je u antičkom vremenu (kao, naravno, i u nekim drugim vremenima) religioznost bila vrlo važni sastavni dio ljudskog življenja koji je umnogome određivao odnosno utjecao na pojave i događaje. U tim istraživanjima arheologija igra veliku ulogu, jer su se božanstvima u čast gradili hramovi, izrađivali kipovi te pisale posvete i zavjeti. Izučavanjem kultura prikupljaju se religijski, ali i brojni drugi podatci o nekadašnjem stanovništvu, njihovu životu i svjetonazoru.

Knjiga M. Šašel Kos sadrži autoričina istraživanja o predrimskim božanstvima, i to ne samo keltskima nego i onima koja su preživjela keltski utjecaj. Razumljivo je da svako od pojedinih božanstava nije obrađeno jednakim intenzitetom – neka su se autorica u određenom trenutku činila zanimljivima ili je o njima imala najviše podataka. Autorica je ovako koncipirala svoja poglavlja: 1. From Fons Timavi to Aecorna in Savaria: Epichoric and Imported Divinities (Od Fons Timavija do Ekorne u Savariji: epihorska i uvezena božanstva), 2. The Goddess Aecorna in Emona (Božica Ekorna u Emoni), 3. Histrian and Liburnian Goddesses (Histarske i liburnijske božice), 4. Matres Magnae in Salonae – a Note (Velike Majke u Saloni – bilješka), 5. Savus and Adsalluta (Savus i Adsalluta), 6. Iuppiter Depulsor – a Norican Deity? (Jupiter Depulsor – noričko božanstvo?), 7. The World of Local Divinities from Celeia and Its Territory (Svijet lokalnih božanstava iz Celeje i s njenog područja), te 8. Nutrices Augustae Deae (Božice Nutrice Auguste).

Na ovome bih se mjestu i u ovoj prigodi osvrnula samo na njezina novija istraživanja, na ona koja su nastajala u izravnoj svezi s ovom knjigom. Obrazloženje takvom pristupu i postupku nudim u činjenici da su nam ranija njezina istraživanja poznata i da su već duže vrijeme na uvidu stručnoj javnosti. Razmotrit ću stoga sljedeće četiri rasprave: Epihorna i uvezena božanstva. Od Fons Timavija do Ekorne u Savariji (str. 13-45); Histarske i liburnijske božice (str. 63-80); Svijet lokalnih božanstava iz Celeje i s njenog područja (str. 131-151) i Božice Nutrice Auguste (str. 153-192).

1. Od Fons Timavija do Ekorne u Savariji

Autorica nas je u ovoj raspravi povelala na uzbudljivo putovanje postajama s predrimskim kulturnim svjedočanstvima jugoistočnog alpskog područja i susjednih oblasti. Kako sama kaže, ta su svjedočanstva mnogobrojna pa nije obrađivala baš svako od njih. Međutim dala je iscrpne podatke o nekim predkeltskim božanstvima koja su preživjela i keltsku i rimsku invaziju (*Savus*, *Laburus*, *Aecorna Timavus*, *Sedatus*), kao i o keltskima (*Nutrices*, *Iuppiter Culminalis* i *Iuppiter Depulsor*), ali i onima koja su doživjela *interpretatio*

Romana (*Diana, Minerva, Mars, Hercules, Silvanus*). Autorica nije ulazila u analizu pojedinih kultova, niti se bavila sociološkim, ekonomskim ili nekim drugim aspektima pa i razlozima njihova postanka i opstanka na tim prostorima. Ona se odlučila za dokumentaciju postojećeg stanja koju je popratila brojnim citatima i bibliografskim podacima. Ipak valja reći da ta brojnost citata, koja upućuje na autoričinu znanstvenu akribičnost i sustavnost u pogledu predstavljanja predrimskih kultova između izvora Timava i Savarije, nipošto nije naškodila preglednosti štiva.

2. *Histarske i liburnijske božice*

Odavno je poznato da je na području Histrije i Liburnije sačuvano vrlo mnogo posveta božicama. Ne iznenađuje stoga da one zanimaju i M. Šašel Kos, pa autorica u ovome radu polemizira oko nekih zanimljivih problema. Tako npr. na samom početku dotiče u znanosti više puta problematiziranu ulogu žene u te dvije regije. O samom društvenom uređenju Histrije i Liburnije nemamo nikakvih pisanih tragova osim površnih spomena antičkih pisaca da su, primjerice, u Liburniji vladale žene. Što se tiče Histrije, o njoj nemamo ni takvih informacija. Stoga autorica zaključuje da je, ako je kod Histra i bilo dominacije žena, ona prestala s rimskim osvajanjem toga prostora 177. prije Krista.

U ovome kontekstu valja naglasiti da se čini kako dio Livijevog teksta o histarskim ratovima ipak donosi neke važne podatke o društvenom uređenju kod Histra, koji se dakako odnose samo na vrijeme tih ratova. Livije, naime, spominje histarskog kralja (muškarca kojeg nazivaju Epulon), izruguje histarsku vojsku i njihovu sklonost opijanju. Ako se Livije bavio takvim pitanjima, čini se logičnim da bi pogotovo spomenuto moguću nadmoćnu ulogu žena kod Histra da je nje bilo u tom ili prethodnom vremenu. To tim više ako se prisjetimo kako su se Rimljani izražavali o Etruščanima i o pravima njihovih žena!

Što se tiče Liburna, autorica je antičke vijesti o vladavini žena kod njih pokušala iščitati kao sociološko stanje uvjetovano tadašnjim ekonomskim datostima u kojima se nalazila Histrija. Naime, ona tumači da su žene ostajale kod kuće dok su muškarci bili na moru, pri čemu su automatski uživale veću slobodu. S takvim pokušajem tumačenja antičkih vijesti, iz čega bi morao proizaći zaključak o liburnijskom matrijarhatu, ne bi se trebalo bez daljnega složiti. Navest ću samo jedan razlog. Ekonomska situacija u kojoj su se nalazili Histri nije bila niti malo drugačija od situacije u kojoj su se nalazili ostali narodi na Jadranu, ali i drugdje na Mediteranu – kako nekoć tako i danas. Život uz more je od pamtivijeka prisiljavao muškarce na dugotrajniji odlazak od kuće. Stoga mi se čini da bi vijesti o vladavini žena kod Liburna trebalo shvatiti vrlo uvjetno, odnosno na način kako su i iznesene, naime da su u određenim uvjetima i žene (kao i muškarci) mogle upravljati i vladati.

Osim toga, brojnost ženskih kultova ne bi trebalo bezuvjetno dovoditi u vezu s društvenim uređenjem. Čak ni u Liburniji, za koju postoje i literarna svjedočanstva o vladavini žena. Prilog toj tezi mogao bi se naći i u činjenici da su božicama često posvećivali muškarci, u Liburniji čak više nego žene. Pravi put k rješavanju problema je analiza naravi i porijekla pojedinog kulta, kakva je načinjena u slučaju božice Tere Histrije. Analiza je tako između ostalog pobila desetljećima ponavljaju tezu da je Tera Histrija autohtono božanstvo.

3. Svijet lokalnih božanstava Celeje i njenog teritorija

Opredijelivši se za analizu stanja kultova u pojedinim teritorijalnim cjelinama, autorica analizira Celeju (Celje) i okolicu. Ona dokumentira pojedine kultove, tumači njihovo postojanje u susjednim provincijama, daje kronologiju te analizira porijeklo dedikanata. Pokušavajući u njihov međusobni odnos uvesti kronološki red, ustanovila je da je jedno od najstarijih zabilježenih božanstava u Celju Sedat, kojemu pripisuje i predkeltско porijeklo. Govoreći o njegovoj raširenosti, slaže se s drugim znanstvenicima da je to božanstvo bilo panonskog porijekla. Za činjenicu da su posvete Sedatu pronađene u Celeji i Neviodonu (Norik) daje zanimljivo objašnjenje, uvodeći naime mogućnost neke vrste *interpretatio Celtica* nastalog na osnovu omiljenosti kulta među nadošlim keltским stanovništvom.

4. Božice *Nutrices Augustae*

Predmet ove studije posvete su božicama *Nutrices Augustae* koje je autorica katalogizirala te izvršila ikonografsko-tipološku analizu takvoga korpusa. Slijedom toga saznajemo da je na području Petovija (Ptuja) pronađeno 39, a u Mariboru jedna (sada izgubljena) posveta. Riječ je o votivnim reljefima i oltarima sa ili bez natpisa te o samim posvetnim natpisima. Štovatelji (muškarci-očevi, sa ženama ili bez njih) su potjecali iz različitih društvenih slojeva. Posvete su datirane od sredine 2. st. do sredine 3. st., a tipološki se mogu razlučiti u tri glavne skupine s nekoliko podtipova. Interpretirajući kult božica *Nutrices Augustae* autorica je, koristeći se sličnim kultovima, ponajprije kultom Matrona, došla do zaključka da je on mješavina keltskog, preromanskog elementa s rimskom religijom i orijentalnim kulturnim običajima.

Autorica je svakako napravila korak ka boljem razumijevanju kulta božica *Nutrices* koje su, kako se čini, bile zaštitnice djece, a možda i cijele obitelji. Postavlja se pitanje možemo li ga danas uopće razumjeti, pogotovo ako se pred očima ima nepobitna činjenica da su dedikanti bili očevi (tek je jedna majka), uglavnom sami (samo ponekad sa suprugama). Autorica je ponudila dva moguća odgovora. Prvi je da su dedikanti bili udovci, a drugi proizlazi iz uloge oca kao glave obitelji. *Pater familias* je svakako najzna-

čajniji element, kohezivna snaga rimskoga društva u cjelini i kao takvoga možemo ga svakako zamisliti da se zahvaljuje, odnosno moli Nutricama za zaštitu svoje obitelji.

Rimska kolonija *Ulpia Traiana Poetovionensis* u 2. i 3. stoljeću bila je razvijeno prometno središte rimskih građana kozmopolitskog porijekla. Od prvog dolaska Rimljana odnosno rimske vojske na područje grada i njegove okolice prohujala su stoljeća. Starosjedoci su se odavno uklopili u rimsko društvo (što vrlo dobro dokazuju poteškoće prilikom određivanja njihova keltskog porijekla), a tek su ponegdje održali sjećanje na epihorske kultove. U takvoj konstelaciji malo je vjerojatno da nakon dva stoljeća vrlo uspjele romanizacije u Petoviju iskrsava sjećanje na neki stari keltski kult. Na ovome mjestu ne može se odgovoriti na pitanje porijekla kulta Nutrica, ali se može upozoriti na njegovu pojavu koja je trajala samo određeno vrijeme i bila prisutna samo u Petoviju. Na pitanje je li ili nije kult vezan uz pomodarstvo mogla bi odgovoriti i stilaska analiza reljefa kao i njihova komparacija s reljefima Nutrica iz drugih područja. Naime, ikonografska je analiza već ranije pokazala da petovijske Nutrice pripadaju posebnoj grupi prikaza. Tek bi skup različitih analiza mogao odgovoriti na pitanje u kolikoj su mjeri božice *Nutrices Augustae* keltskog porijekla.

Zaključno

Na kraju nam preostaje ustvrditi da knjiga Marjete Šašel Kos *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic* zaista predstavlja veliki korak prema razumijevanju religioznog života u rimskim provincijama. Preuzetu je znanstvenu zadaću autorica riješila s prihvatljivim interpretacijama. Njezino poznavanje znanstvene literature gotovo nema praznina, dok je vještom uporabom znanstvenog aparata ponudila dokaze svojim interpretacijama i pružila najveći mogući stupanj ponude informacija zainteresiranom čitatelju.

Mirjana Sanader

*****

Anthony R. Birley, *Hadrian, The Restless Emperor*, Routledge, London and New York 1997, pretiskano 1998. XVII + 399 stranica + 7 mapa i tlorisa + 37 slika.

Autor je poznati stručnjak za staru povijest, koju predaje na Sveučilištu Heinricha Heinea u Düsseldorfu. Prije toga bio je profesor antičke povijesti na Sveučilištu u Manchesteru. Sin je prof. Erica Birleya (1906.-1995.), jednog od vodećih stručnjaka za rimsku vojničku povijest. Mlađi brat Robin istražuje logor u Vindolandi (Chesterholm, po sredini Hadrijanova zida), u kojem je pronašao jedinstvene drvene pločice s pismima članova posade. Birley je, kako i sam ističe, rođen u Chesterholmu, gdje je i njegova